

Німецьке губернаторство Миколаїв у 1918 р.: до постановки проблеми

Анотація. Метою статті є постановка проблеми взаємин німецького військового командування з українським цивільним населенням на регіональному рівні в 1918 р. З огляду на політичну, стратегічну, економічну значущість у ході Української революції 1917–1921 рр. для вивчення обрано Миколаїв і його округу. **Методологічні засади дослідження** ґрунтуються на принципах історизму, об'єктивності, системності, комплексності. При цьому використано методи власне історичного дослідження, архівної евристики та джерелознавчих досліджень. **Наукова новизна.** Уперше висвітлено регіональний зріз відносин німецького військового командування з українським цивільним населенням у форматі інституцієзнавчого дослідження. Характеристика режиму «нетипової окупації», запропонована Р.Пирогом, завдяки цій студії поповнилася суттєвим аспектом – наявністю німецьких військово-цивільних органів влади. У березні 1918 р. німці створили в Миколаєві свою комендатуру, завдання якої полягало у співпраці з місцевими органами влади задля забезпечення власних військ, а на початку травня 1918 р. було запроваджене пряме військово-цивільне управління у вигляді губернаторства Миколаїв. Причиною його заснування стало прагнення німців установити контроль над місцевими суднобудівними заводами та Чорноморським флотом. Губернатор мав широкі повноваження стосовно цивільного населення, органів міського самоврядування, промислових підприємств, портів, трудових відносин, продовольчої справи тощо. У грудні 1918 – березні 1919 рр. йому довелося вирішувати проблему евакуації через Миколаїв німецьких військових частин із країн Азії. Втручання губернатора в міське життя мало точковий, але принциповий характер. Для подальшого дослідження німецьких органів влади в Україні революційного періоду, у тому числі миколаївського губернаторства, потрібно вивчити документи з архівів нашої країни та Німеччини.

Ключові слова: німецькі війська в Україні 1918 р., німецькі органи влади в Україні 1918 р., німецьке губернаторство Миколаїв, Українська революція 1917–1921 рр.

Сучасний стан досліджень періоду Української революції 1917–1921 рр. актуалізує вивчення органів влади, що здійснювали тоді управління державою або окремими її територіями. Найбільш проблемним виглядає відрізок часу, пов'язаний із присутністю в Україні в 1918 р. німецьких та австро-угорських військ. За Брест-Литовським договором вони мали допомогти Українській Центральній Раді в боротьбі з більшовиками, за що остання повинна була розраховуватися збіжжям, продовольством, сировиною¹. Занурення німців у політико-економічну ситуацію в Україні не було суто формальним. Іноземне військове командування справляло суттєвий вплив чи не на всі процеси як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Мета цієї статті полягає в постановці проблеми взаємин німецького військового командування з українським населенням на регіональному рівні у форматі інституцієзнавчого дослідження. У нещодавно опублікованій ґрунтовній праці Р.Пирого, присвяченій відносинам України з Центральними державами в 1918 р.²,

¹ Мирний договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2-х т. – Т.2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упор.: В.Верстюк (кер.), О.Бойко та ін. – К., 1997. – С.137–142; Текст додаткового договору між УНР і країнами Четверного союзу. – Там само. – С.143–150.

² Пиріг Р. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 р. – К., 2018. – 358 с.

детально розглянуто їх загальноукраїнський аспект, але регіональний зріз не знайшов висвітлення. Південний регіон, а саме Миколаїв та його округу, поставлено у центр уваги з огляду на його політичну, стратегічну, економічну значущість у ході Української революції 1917–1921 рр.

Після підписання 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Брест-Литовську мирного договору війська Німеччини та Австро-Угорщини досить швидко звільнили Україну від російських більшовиків. З березня в Києві вже знову працювала Рада Народних Міністрів, а 9 березня – Мала Рада Української Центральної Ради.

У наукових колах досі тривають дискусії щодо юридично зваженого визначення самого факту присутності на українських теренах німецьких та австро-угорських військ. Сучасники тих подій найчастіше використовували термін «окупація». Так, 19 лютого (3 березня) 1918 р. Миколаївська міська дума на засіданні, присвяченому визначенню позиції, висловила негативне ставлення як до договору, підписаному Раднаркомом Російської Республіки, так і делегацією Української Центральної Ради. Саме тоді в резолюції думи вперше прозвучало слово «окупація»³.

Проте, якщо виходити з формальних історико-правових ознак, не можна визнати присутність іноземних військ за справжню окупацію. Тому Р.Піріг, здійснивши всебічний аналіз цього питання, запропонував термін «нетипова окупація». На його переконання, вона визначалася присутністю у відносинах України з Центральними державами фактичних елементів окупаційної практики, яка підпадала під дію Гаазької конвенції 1907 р. «Про закони та звичаї війни», і водночас наявністю міждержавних угод, добровільним прийняттям українською стороною військової допомоги союзників, виконанням ними функцій захисту країни перебування, налагодженням економічних відносин, навіть за їх асиметричності⁴.

Керуючись визначенням «нетипової окупації» розглянемо специфіку взаємин німецького командування з українським населенням, органами державної влади та місцевого самоврядування. Для цього є репрезентативна джерельна база. У Держархіві Миколаївської обл. виявлено документи, що доводять запровадження німцями прямого військово-цивільного управління у вигляді німецького губернаторства Миколаїв, яке існувало від початку травня і принаймні до кінця листопада 1918 р.

Періодові Української революції 1917–1921 рр. на Миколаївщині присвячено праці В.Шкварця, В.Пархоменка, О.Господаренко, Ю.Котляра, В.Щукіна⁵, спільні студії⁶, а також доробок авторки цієї статті⁷. У 2017 р. миколаївські дослідники

³ Державний архів Миколаївської обл. (далі – ДАМО). – Ф.222. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.75–78.

⁴ Піріг Р. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 р. – С.16–41.

⁵ Шкварець В. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині 1917–1921 рр. – Миколаїв, 2007. – 120 с.; Пархоменко В. Військові формування Центральної Ради та Гетьманату в Миколаєві (1917–1918 рр.) // Воєнна історія. – 2004. – №1/3. – С.18–27; Господаренко О. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України у 1917–1920 рр.: соціально-економічний аспект: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – 242 с.; Котляр Ю. Миколаївщина: періодизація Української революції 1917–1921 рр. // Наукові праці: Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили. – Т.321. – Вип.309: Історія. – Миколаїв, 2019. – С.50–53; Щукін В. Повстання у Миколаєві в березні 1918 р. // Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: Документи та матеріали / Упор. Л.Л.Левченко. – Миколаїв, 2019. – С.70–115.

⁶ Левченко Л., Котляр Ю. Регіональний зріз Української революції 1917–1921 рр.: Миколаївщина // Український історичний журнал. – 2019. – №5. – С.122–146.

⁷ Левченко Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918) // Наукові праці: Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили. – Вип.280. – Т.292: Історія. – Миколаїв, 2017. – С.88–107; Її ж. Проблема Чорноморського флоту у суднобудівних заводів у роки Української революції: миколаївські візії // Історичний архів. – Вип.18. – Миколаїв, 2017. – С.84–104; Її ж. Маловідомий факт берлінських переговорів 1918 р. в справі повернення Чорноморського флоту Україні // Зовнішні справи. – 2017. – №5. – С.28–34; Її ж. Миколаївська Рада об'єднаних українських організацій в 1917–1919 рр. // Наукові праці: Чорном. нац. ун-т ім. Петра Могили. –

опублікували колективну монографію⁸, за два роки вийшов збірник архівних документів з історії Миколаївщини періоду Української Центральної Ради⁹. Однак на німецьких органах влади увага не акцентувалася, отже нижче про них ітиметься вперше.

Німецькі війська досягли Миколаєва на світанку 17 березня 1918 р. Під час зустрічі з гласними думи німці заявили, що «прийшли не як завойовники, а як друзі за офіційним запрошенням київської Центральної Ради для відновлення порядку й налагодження правильного товарообміну»¹⁰. До міста вступили 21-й резервний піхотний полк (командир – майор Баґге), 209-та автомобільна колона та 5-й Баварський артилерійський полк¹¹, сформовані з резервістів, які перебували на Румунському фронті¹². Німці вимагали від думців місця для стоянки автомобілів і зберігання спорядження, будівель для розміщення штабу й особового складу військових частин. Для солдатів виділили казарми флотського напівекіпажу, а для офіцерів – готелі «Лондонський» і «Петроградський», будинки Менкіні й Теодоровича¹³. Об 11-й год. автомобіль із німецькими офіцерами зупинився біля прохідної суднобудівного заводу «Наваль». Німці оглянули кораблі на стапелях і виставили біля них караули¹⁴. О 15-й год. газети вже оприлюднили відозву за підписом Баґге з роз'ясненням цілей прибуття іноземних військ¹⁵. О 16-й год. в готелі «Лондонський» відбулася нарада представників думи й німецького командування¹⁶. Гласні висунули низку вимог, головною з яких була «повна незалежність місцевого самоврядування», які німці «принципово прийняли»¹⁷. Посилаючись на директиви Центральної Ради, згідно з якими вся влада в місті мала належати міському самоврядуванню, німці повідомили, що в Думі вони вбачають єдине представництво влади в Миколаєві¹⁸. Про місцеві українські організації заявили, що лише тоді, коли до міста прибудуть офіційні представники Центральної Ради, може виникнути питання про їх спеціальні повноваження¹⁹.

Під час розгляду в думі 18 березня 1918 р. питання про вступ німецьких військ до Миколаєва гласні погодилися з окупацією як із доконаним фактом, проте не схвалили її, вважаючи використання іноземців для наведення ладу в державі справою ганебною й небезпечною²⁰.

Документи Держархіву Миколаївської обл. свідчать, що відразу після вступу німців до міста було створено «імператорсько-німецьку» військову комендатуру на

Вип.321. – Т.309: Історія. – Миколаїв, 2019. – С.56–73; *Її ж.* Українська кампанія грецької армії 1919 р.: вплив на подальшу долю українських греків (на прикладі Миколаєва й Миколаївщини) // Сторінки історії. – Вип.49. – К., 2019. – С.59–91.

⁸ Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 рр. / Л.Левченко (кер. авт. кол.). – Миколаїв, 2017. – 280 с.

⁹ Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: Документи та матеріали / Упор. Л.Левченко. – Миколаїв, 2019. – 744 с.

¹⁰ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.281. – Арк.25–26, 29–30.

¹¹ *Фест В.* Миколаєв – последний форпост немецких войск на Чёрном море. – Миколаєв, 2016. – С.47–50.

¹² ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.281. – Арк.23.

¹³ Там само. – Арк.23–25, 31.

¹⁴ Там само. – Арк.23, 31.

¹⁵ Трудовая жизнь. – 1919. – 19 марта. – №14.

¹⁶ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.281. – Арк.22–24, 30–31; Бюллетень №2. – 1918. – 19 марта. – №250.

¹⁷ ДАМО. – Ф.222. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.86–86 зв.

¹⁸ Там само. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.4.

¹⁹ Там само. – Арк. 8; Ф.222. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.86 зв.

²⁰ Там само. – Ф.222. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.86 зв. – 88.

чолі з Ю. фон Гільгаузенем²¹, котра мала опікуватися розміщенням військових частин. У цьому контексті її завданням стала співпраця з місцевою цивільною владою. Комендатурі довелося зіткнутися з опором із боку містян. 20 березня 1918 р. на суднобудівному заводі «Наваль» відбувся мітинг, на якому гучно лунали протести проти вивезення хліба²². Продовольчі проблеми в місті на той час уже давалися взнаки, а німці користувалися запасами продовольства в набагато більших розмірах, ніж спершу повідомили. Замість грошей офіцери й солдати видавали розписки. Комендант заявив, що оплата за «реквізиційними квитанціями здійснюватиметься після одержання очікуваних українських грошей»²³. Того ж 20 березня німці заарештували членів «колегії 9-ти», створеної з метою націоналізації суден торговельного флоту. Утім через протести містян їх відпустили, заявивши, що арешт стався через непорозуміння²⁴. 21 березня на конференції заводських комітетів було схвалено резолюцію-протест проти укладеного Центральною Радою договору з німцями, пролунали вимоги до думи негайно запобігти вивезенню продовольства²⁵. Того ж дня міський голова В.Костенко зустрівся з представниками німецького штабу й передав їм вимоги робітників щодо припинення арештів та іноземного господарювання на заводах²⁶. Німці пояснювали свої дії ще неналагодженою роботою щойно створеної комендатури та дезорієнтацією в місцевих умовах.

Миколаїв мав надзвичайне значення для німецького командування. 22 березня 1918 р. до міста прибув командувач військами південного напрямку генерал Р. фон Кош. У розмові з В.Костенком він ще раз підтвердив, що німці у внутрішнє життя міста, громадські та професійні організації не втручатимуться, надаючи тут повну свободу місцевому самоврядуванню. Разом із цим він зауважив, що задля налагодження торговельних відносин між Україною, Німеччиною та Австро-Угорщиною вони усунуть усе, що «так чи інакше затримуватиме досягнення їхніх цілей»²⁷, тобто забезпечення власних країн продовольством, збіжжям, сировиною.

У газеті «Николаевский вестник» від 9 квітня 1918 р. з'явилось оголошення «Обов'язок селян», яким німецьке командування повідомляло селянам, що від їхньої працьовитості й розсудливості залежить доля їхньої ж країни, а хто не вийде на роботу в поле, той стане ворогом свого народу²⁸. Більш радикального змісту матеріал було надруковано у цій самій газеті наступного дня²⁹. У ньому наголошувалося, що німецько-австро-угорські війська охороняють мирну працю селян від більшовиків, отже кожен, хто заважатиме селянам засівати землю, підлягатиме арешту й суду. Для забезпечення «спокійної роботи [селян] у степу» направляли німецькі загони. Повідомлялося, що «хто відтепер підніме зброю на надіслані

²¹ Барон Юліус фон Гільгаузен (1862–1928 рр.) народився в Гаммінкельні в родині військових. Із 1882 р. в армії, спочатку в артилерії, а з 1888 р. – у кавалерії. Учасник Першої світової війни. Полковник (1915 р.), генерал-майор (1918 р.).

²² Известия (Николаев). – 1918. – 20 марта. – №251.

²³ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.319. – Арк.3.

²⁴ Там само. – Спр.284. – Арк.14.

²⁵ Там само. – Спр.281. – Арк.58–59.

²⁶ Там само. – Спр.284. – Арк.17–18.

²⁷ Там само. – Арк.16–18.

²⁸ Там само. – Спр.319. – Арк.12–13.

²⁹ Там само. – Арк.15.

війська, той буде розстріляний», і що «священний обов'язок кожного селянина» за-побігти можливому голоду у селах, селищах та містах³⁰. Останнє селяни зрозуміли як загрозу повного вилучення хліба. Невдоволення селянства окупацією, а разом із нею й Центральною Радою, невпинно зростало. Утім це була загальноукраїнська проблема. Ситуація ж у Миколаєві мала свою специфіку.

Стан справ у місті, насамперед на суднобудівних заводах, закритих у день вступу німецьких військ через відсутність коштів, наближався до катастрофи. Після мітингів на «Навалі», «Руссуді» та інших підприємствах спровоковані більшовиками робітники повстали проти окупантів. Перебіг виступу детально висвітлив В.Щукін. 22 березня 1918 р. робітники, здобувши зброю, спорадично обстрілювали німців у різних районах міста. Згодом у відповідь ті відкрили артилерійський вогонь. У радянській історіографії стверджувалося, що у вуличних боях узяли участь понад 12 тис. робітників, а кількість жертв налічувала більше 2 тис. Проте В.Щукін спростував ці цифри: як учасників, так і жертв було значно менше. За метричними книгами, що зберігаються в Держархіві Миколаївської обл., дослідник склав списки вбитих³¹. Кількість загиблих повстанців обраховано у 435 осіб, у тому числі й 107 невпізнаних осіб чоловічої статі, похованих у братських могилах на міському кладовищі. Про жертви з німецької сторони наводилися різні цифри – від 700 до 1000, але, на думку В.Щукіна, найбільш вірогідні дані В.Феста: 200 вбитих, 400 поранених³². Повстання в Миколаєві стало найбільшим серед актів спротиву німецько-австро-угорським військам в Україні.

Отримавши підкріплення, німці 24 березня 1918 р. перейшли в наступ за всіма напрямками. Вони вели інтенсивний артилерійський обстріл робітничих районів. Саманні хати тамтешніх мешканців горіли, а люди гинули в пожежах цілими сім'ями. Перший голова ради робітничих і військових депутатів Я.Ряшко стверджував, що німці використовували для обстрілу «ракет», у радянській історіографії вказувалося на застосування «авіації». Проте документального підтвердження цим фактам не виявлено³³. Нарешті 29 березня бої припинилися. Після придушення повстання німці почали обшуки, арешти й розстріли. У більшовицькій пресі в 1918 р. наводилася цифра у 5 тис. страчених³⁴. Серед заарештованих опинився й міський голова В.Костенко, якого німці звинуватили у відсутності контролю за настроями населення. Як зазначають В.Дорнік і П.Ліб,

«у другій половині березня [1918 р.] ситуація змінилася в Миколаєві; тамтешні події стали просто таки травматичними для військ Центральних держав. Південноукраїнський промисловий центр, де перебувало багато безробітних і озброєних робітників, більшовики вважали своїм бастионом. Німецькі й австро-угорські війська, зайнявши його 17 березня, продовжили свій наступ у напрямку Херсона, не очікуючи на підкріплення [...] Повстання в Миколаєві наочно продемонструвало союзникам уразливість їхніх військ у цій великій країні [...] бої в Миколаєві засвідчили проблематичність швидкого просування військ без забезпечення тилу. Досвід, одержаний у Миколаєві, і зроблені висновки

³⁰ Там само. – Арк.15–16.

³¹ Щукін В. Повстання у Миколаєві в березні 1918 р. – С.70–115.

³² Там само. – С.89.

³³ Там само. – С.82.

³⁴ Там само. – С.84.

мали стати мірилом для дій у майбутньому [...] “Росіянин розуміє лише брутальну силу, як він зник за попереднього уряду”, – зауважив Кош. Баварська кавалерійська дивізія теж зробила свої висновки: “Кожного, хто зустрінеться зі зброєю в руках, розстрілювати на місці без жодних церемоній”»³⁵.

У результаті придушення повстання німці здобули повний контроль над містом і приступили до здійснення тієї «мирної місії, що випала німецькій армії»³⁶. Командування запровадило в Миколаєві военний стан. 17 квітня 1918 р. Ю. фон Гільгаузен заборонив містянам виходити на вулицю в комендантську годину³⁷.

Маємо приклад безпосереднього втручання комендатури в міські справи. Так, її очільник усунув членів Миколаївської міської управи, і для управління господарськими справами призначив колегію у складі виконувача обов'язків міського голови Ф.Гіля та гласних Г.Плотіцина, С.Терещенка³⁸. Незважаючи на заяви про невтручання в діяльність органів місцевого самоуправління, німецьке командування заборонило думі займатися політичними питаннями³⁹. Між думцями й комендатурою наростав конфлікт, який згодом призведе до розгону демократичної міської думи та відновлення старої цензової.

Одним із проявів німецького порядку в Миколаєві стало запровадження реєстрації безробітних на біржі праці. Німці визначили такі правила: «1) встановлювалася строга черга очікування гуськом; 2) усякого роду скупчення на вулицях біля будівлі біржі заборонялися; 3) ті, хто очікував своєї черги, мали дотримуватися всіх указівок німецького патруля»⁴⁰.

І до того вкрай хиткий, тепер авторитет Української Центральної Ради серед містян остаточно занепав. 13 квітня 1918 р. до Миколаєва прибула спеціальна анкетно-слідча комісія Центральної Ради, однак її робота не мала суттєвих наслідків. Миколаївська міська дума направила до Києва делегацію гласних. На засіданні думи 22 квітня, що відбувалося за присутності представників німецького командування, гласні Б.Терентьев, О.Ісаєв, Ф.-С.Злочевський доповіли про переговори з головою Ради Міністрів В.Голубовичем, міністром внутрішніх справ М.Ткаченком. Думці дійшли висновку щодо неспроможності уряду Центральної Ради навести лад у державі⁴¹.

Подальший розвиток подій став абсолютно закономірним. Есерівський провід УЦР мав зійти з історичної арени. Німецьке військове командування відіграло тут свою, насправді вирішальну, роль. Згадаймо провокативний демарш німецького загалу в будівлі Центральної Ради 28 квітня 1918 р., коли було заарештовано кількох міністрів і проведено обшук у кабінеті М.Грушевського. У Миколаєві відбулася певна пародія на нього. 8 травня комендант Ю. фон Гільгаузен у супроводі взводу солдат прибув до міської думи й оголосив наказ про позбавлення демократично

³⁵ Дорнік В., Ліб П. Военні операції // Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 рр. / Упор. В.Дорнік; пер. з нім. В.Кам'янець; наук. ред. Р.Піріг. – К., 2015. – С.207–208.

³⁶ Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. – С.51.

³⁷ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.28.

³⁸ Там само. – Ф.222. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.91–92 зв.

³⁹ Там само. – Арк.109–111.

⁴⁰ Там само. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.319. – Арк.16.

⁴¹ Там само. – Ф.222. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.118–121.

обраних гласних повноважень та поновлення гласних, обраних за цензовими списками 1916 р. Отже пародія виявилася ефективнішою за оригінал. На цей час уже було відомо, що в Миколаєві діє «імператорсько-німецьке губернаторство», на чолі якого – генерал-майор (генерал-лейтенант) Й.Моргенштерн-Дерінг⁴². Він прибув у місто ще 3 травня 1918 р.⁴³ Як губернатор мав значні повноваження щодо цивільного населення, органів міського самоврядування, промислових підприємств, портів, трудових відносин, продовольчої справи тощо. Причому вони були ширшими від повноважень місцевих органів влади, у тому числі призначених українським урядом. Це стає очевидним хоча б із його листа від 19 червня 1918 р., яким він «наказував» міському самоуправлінню видати гроші на утримання міліції:

«Український комісар у цей час не має у своєму розпорядженні ніяких сум для виплати жалування міліціонерам. Комісар зажадав гроші у свого уряду в Києві, але досі вони ще не прибули. Міліціонери хочуть залишити службу, так як вони не отримали платні за травень і червень 1918 р. Зважаючи на викладене, я наказую міському самоуправлінню негайно вступити у зносини з українським комісаром і позичити йому потрібні гроші, так, щоб платню міліціонерам було сплачено ще 20 червня 1918 р. Моргенштерн-Дерінг, генерал-лейтенант і губернатор»⁴⁴.

Водночас Й.Моргенштерн-Дерінг залишався командувачем 212-ї Саксонської піхотної дивізії. Тож його влада значною мірою забезпечувалася військовою силою⁴⁵. Управління німецького губернатора розташовувалося в будинку Маріїнської жіночої гімназії (вул. Нікольська, 34). Територіально губернаторство Миколаїв обіймало не лише місто, а й доволі значну територію навколо. Так, у наказі генерал-майора Ю. фон Гільгаузена від 5 листопада 1918 р., коли він сам уже був губернатором, зазначалося: «Уся прибережна область, від Березанського лиману до Херсона включно, підлягає імператорському німецькому губернаторству в Миколаєві. Я закликаю населення до порядку, спокою та підпорядкування всім розпорядженням німецької влади»⁴⁶. Німеччина також відновила в Миколаєві роботу свого дипломатичного представництва. Генеральним консулом було призначено Георгія Оттоновича Стоббе (Штоббе), резиденція якого знаходилася за адресою: вул. Адміральська, 5-3⁴⁷.

Як вітчизняна, так і зарубіжна історіографія не надає прикладів подібних німецьких органів влади в Україні⁴⁸. Утім відомо, що військовим губернатором Одеського краю був австрійський фельдмаршал Е. фон Бельц, повноваження

⁴² Син фабриканта Йоганн Моргенштерн-Дерінг (1858–1931 рр.) закінчив Ляйпцизький університет, згодом вступив до саксонської армії. Учасник Першої світової війни (командир 68-ї Дрезденської піхотної бригади, 24-ї резервної дивізії). 30 січня 1918 р. призначений командиром 212-ї Саксонської піхотної дивізії, з якою прибув до Миколаєва. Демобілізувався в березні 1919 р.

⁴³ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.48.

⁴⁴ Там само. – Ф.222. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.39–39 зв.

⁴⁵ Боевое расписание войск на Востоке по состоянию на начало ноября 1918 г. // Описание послевоенных боёв германских войск и фрайкоров. Вывод войск с Востока / Пер. с нем. Л.В.Ланника. – Москва, 2014. – С.240–241.

⁴⁶ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.281. – Арк.69.

⁴⁷ Вовчук Л. Діяльність іноземних консульств у Миколаєві // Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 рр. – С.191.

⁴⁸ Див., напр.: *Пиріг Р.* Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 р.; Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 рр.

якого ще слід з'ясувати. Тож спершу було висунуто ідею про те, що губернаторство, імовірно, існувало лише в Миколаєві, а його заснування стало наслідком безрезневого антинімецького повстання 1918 р. Однак коли було виявлено відомості про функціонування аналогічного губернаторства Севастополь (генерал-лейтенант фон Вальдерзее)⁴⁹, усе стало на свої місця. Ці два міста ще за часів Російської імперії було об'єднано в одну адміністративно-територіальну одиницю – Миколаївське й Севастопольське військове губернаторство. Причиною об'єднання була їх належність до Чорноморського флоту. Росія, засновуючи ці міста наприкінці XVIII ст. як верфі та порти, мала на меті забезпечення його боєздатності. Територіально Миколаїв і Севастополь знаходились у різних губерніях (Херсонській і Таврійській), але місцевій владі не підпорядковувалися. Миколаївським і севастопольським військовим губернатором був головний командир Чорноморського флоту та портів. Штаб Чорноморського флоту, усі управлінські структури, навчальні заклади тощо впродовж XIX ст. розміщувалися в Миколаєві, і тільки 1895 р. флотське управління переїхало у Севастополь. В останньому градоначальство було запроваджено в 1864 р., а в Миколаєві військове губернаторство замінили на градоначальство в 1900 р. Проте обидва міста як основні військово-морські порти на Чорному морі так і залишилися під орудою головного командира Чорноморського флоту та портів (командувача Чорноморського флоту)⁵⁰. До початку революційних подій Севастополь був головною базою флоту, а в Миколаєві зосереджувалося військове суднобудування. Отже зовсім не дивно, що німці пристали на російську імперську філософію управління цими містами і створили в них два специфічних губернаторства. По-перше, вони намагалися блокувати Чорноморський флот; по-друге, стосовно кораблів та суднобудівних заводів вели відверто загарбницьку політику. Як і гетьман П.Скоропадський, німецьке командування чітко усвідомлювало, що без Миколаєва й Севастополя флот нежиттєздатний. Це підтвердив подальший перебіг подій. Тож березневе антинімецьке повстання 1918 р. лише прискорило формування німецьких військово-цивільних органів влади в Миколаєві.

Виявлені на сьогодні джерела ще не надають нам можливості говорити про чітке розмежування функцій комендатури та губернатури. Немає впевненості й у тому, коли точно губернатором був Й.Морґенштерн-Дерінґ, а коли його заміщав (або ж був повноважним губернатором) Ю. фон Гільгаузен. Відомо, що 12 травня 1918 р. останнього було переведено до Криму, а замість нього комендантом міста призначено підполковника фон Гельгорна⁵¹. Висвітлюючи перебіг подій, прес-секретар німецького гарнізону В.Фест на початку своїх спогадів називав Ю. фон Гільгаузена «комендантом», а у частині тексту, де йшлося про зміну міської влади, уже «губернатором». Тож не виключено, саме Ю. фон Гільгаузен був першим губернатором Миколаєва, але через переведення до Криму на його місце призначили Й.Морґенштерна-Дерінґа. Принаймні В.Фест назвав саме його наступником Ю. фон Гільгаузена й указав, що останній пізніше повернувся до Миколаєва на посаду губернатора та перебував на ній до кінця окупації⁵².

⁴⁹ Боевое расписание войск на Востоке по состоянию на начало ноября 1918 г. – С.240–241.

⁵⁰ Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900). – Миколаїв, 2006. – 297 с.

⁵¹ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.48.

⁵² Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. – С.53.

У документах за березень – початок травня 1918 р., що збереглися в Держархіві Миколаївської обл., Ю. фон Гільгаузен підписувався як комендант, а Й.Моргенштерн-Дерінг у травні й надалі – як губернатор. У додатку «Бойовий розклад військ на Сході...» останнього вказано губернатором станом на початок листопада 1918 р. У додатку «Поділ військ групи Миколаїв» до праці В.Феста та по тексту, в якому йдеться про події наприкінці листопада 1918 – на початку 1919 рр., Ю. фон Гільгаузен зазначений спершу як губернатор, а на час евакуації німецьких військ – як комендант⁵³. Наявні в архіві матеріали за травень – листопад 1918 р. доводять, що в Миколаєві у той період функціонували і губернатра, і комендатура. У документах українською мовою знайдено найменування «імператорсько-германський губернатор міста Миколаєва». Можна припустити, що комендатура функціонувала в Миколаєві від початку й до кінця окупації, а німецьке губернаторство – доки при владі був кайзер Вільгельм II. Після падіння імперії в листопаді 1918 р. воно, імовірно, припинило існування.

Як свідчать документи Держархіву Миколаївської обл., Й.Моргенштерн-Дерінг нібито залишив Миколаїв ще у червні 1918 р., хоча в німецькому джерелі він зазначений губернатором і на початку листопада⁵⁴. Однак гласний В.Шехавцов 27 червня 1918 р. оголосив у думі:

«Пан губернатор просив мене передати думі його щирі вдячність. Міська дума дійсного складу цілком виправдала його надії й він цим особливо задоволений. Про добре відношення нашої думи він обіцяв передати своєму наступникові. Він із жалем залишає наше місто, де він зустрів таке уважне ставлення з нашого боку. Ми також повинні бути вдячними панові губернатору. Він виявився людиною цілком лояльною й ми маємо підстави шкодувати про його від'їзд»⁵⁵.

Причини відбуття Й.Моргенштерна-Дерінга невідомі, навряд чи вони пов'язані з проблемою флоту та суднобудування. Очевидно, що його наступником на посаді став Ю. фон Гільгаузен, котрий повернувся до Миколаєва, оскільки надалі всі документи німецького губернаторства підписував саме він.

Губернатор Й.Моргенштерн-Дерінг затвердив рішення коменданта Ю. фон Гільгаузена про новий/старий склад думи 8 травня 1918 р.: «Я затверджую призначений комендатурою склад міського громадського управління за нижченаведеним списком [...] Я наказую, щоб вищеназвані особи негайно приступили до виконання своїх обов'язків»⁵⁶. Миколаївським міським головою 10 травня 1918 р. думці обрали Х.Матвеева. В.Фест писав, що «після засідання міський голова Матвеев і Леонтович (колишній міський голова 1916 р. – Л.Л.) представилися панові губернатору – генерал-майорові Моргенштерну-Дерінгу»⁵⁷.

Ще одним прикладом втручання німецької влади в політичне життя стали її заходи з обмеження громадянської активності містян, насамперед робітників

⁵³ Там же. – С.53.

⁵⁴ Боевое расписание войск на Востоке по состоянию на начало ноября 1918 г. – С.240.

⁵⁵ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.282. – Арк.44–45.

⁵⁶ Там само. – Спр.166. – Арк.16–17.

⁵⁷ Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. – С.53.

промислових підприємств⁵⁸. 15 травня 1918 р. Й.Моргенштерн-Дерінґ видав наказ такого змісту:

«Для забезпечення продовження роботи всіх промислових підприємств, необхідних для добробуту населення й німецьких військ, я запроваджую наступне: 1. Усякого роду страйки у працюючих на даний час підприємствах забороняються. Учасники у страйках, або ті, які закликають інших до створення страйку, або до взяття участі у страйку, каратимуться тюремним ув'язненням до 2-х років або штрафом до 7500 руб., якщо за існуючими законами винний не заслужить більш суворого покарання. Аналогічного покарання повинен очікувати той, хто перешкоджатиме бажаним працювати стати до роботи або продовжувати її, а також той, хто зловмисно сприятиме пошкодженню чи знищенню машин, або пристроїв, або заподіє шкоду підприємствам, що мають важливе життєве значення. 2. Непорозуміння між роботодавцями й робітниками підлягають розгляду у примирливих камерах за розпорядженням міського управління [...] 3. Для того, щоб забезпечити неупередженість примирливих камер, я згоден на запрошення роботодавців або робітників, відрядити до примирливих камер німецького офіцера, якому я дам інструкцію захистити роботодавців від надмірних вимог, а робітникам – забезпечити настільки високий заробіток, який їм потрібен для існування у час теперішньої дорожнечі. Винні в невиконанні цієї постанови підлягають компетенції німецьких військових судів і начальників військ»⁵⁹.

Із цього приводу український комендант Миколаєва С.Чапківський звернувся до німецького губернатора з протестом на запроваджені ним обмеження:

«Ваша ексцеленція видала акт незвичайної ваги, однак, не тільки без згоди на се українського уряду, але і без порозуміння зі мною, через то сим нарушено гідність і престиж нашого уряду, проти чого я гаряче протестую. Я знаю, що ваша ексцеленція буде покликуватися на воєнний стан у місті і на дані вам великі уповноваження. Я не хочу обмежувати ваших прав, але думаю, що між вашою компетенцією і моєю як комісара українського уряду є певні межі. Я знаю, що тепер поважають тільки реальну силу, якої на жаль тепер Україна не має, але як довго Україна є самостійною і окупація періально⁶⁰ не оголошена, український уряд і його представники мають право домагатися, щоби їх авторитет не був нарушений. Я мушу ще замітити, що генерал-майор фон Гільхаузен у всіх серйозних випадках радився зі мною, чим додержав свою обіцянку, дану мені при першій нашій зустрічі. Я маю сміливість ствердити, що пан генерал-майор не міг жалкувати сей проаш (?). Щодо суті, то я маю сказати слідує: в міністеріальнім розпорядженні з 12 травня сього року ясно представлено, що прогресійні робітничі союзи признані урядом пана гетьмана, поки вони обирають свої економічні інтереси, право страйку є елементарне право робітничих організацій в боротьбі за їх лутше існування»⁶¹.

Надзвичайну активність німецький губернатор проявляв у питанні долі миколаївських суднобудівних заводів. Малося на меті відновити їх роботу й

⁵⁸ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.31–32.

⁵⁹ Там само. – Арк.31–32.

⁶⁰ Тобто «формально» (з фр.).

⁶¹ ДАМО. – Ф.206. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.21–21 зв.

добудувати закладені тут ще за Російської імперії кораблі для потреб військового флоту Німеччини. В.Фест писав:

«Великі заводи Миколаєва (“Наваль” і “Руссудверф”) із самого початку привернули особливу увагу німецького військового командування [...] У червні командування спробувало винести питання про можливість здачі в експлуатацію верфей за допомогою фінансування з боку німецького уряду. Із цією метою воно доручило капітанові 1-го рангу служби німецького військово-морського флоту Фундгеллеру [Пфундгеллеру] та директорові доктору Еггерсу з кораблебудівної фірми “Блом унд Фосс” у Гамбургу підготувати і представити розпорядок роботи верфей»⁶².

Отже з 5 травня 1918 р. суднобудівні заводи перейшли в розпорядження німецького командування, про що йшлося у черговому наказі губернатора від 27 травня:

«Заводи Товариства миколаївських заводів і верфей (Наваль), заводи Російського суднобудівного товариства (Руссуд), відділення Балтійського суднобудівного й механічного заводу (Балтзавод), плавучий док на Бузі в 30000 тон, а також усі належні згаданим заводам або такі, що знаходяться на території заводу, на суші та на воді всякого роду судна, понтони, човни, землечерпалки, буйки й т. ін. з 5 травня 1918 р. перейшли в тимчасове володіння німецької військової влади і знаходяться під військовою охороною. Уважається таким, що перейшло в тимчасове володіння німецької військової влади все майно вказаних вище заводів з усіма будівлями, машинами [...], а так само з усіма напівготовими фабрикатами у вигляді суден, машин, вагонів і т. ін., а також з усім живим і мертвим інвентарем заводів. Без точного й певного письмового дозволу німецького губернаторства в Миколаєві заборонені розбирання, зйомка, трата або продаж перерахованих у цьому оголошенні предметів [...] Вхід на заводи дозволяється винятково тільки тим особам, які мають на те особливу перепустку, виписану німецьким губернаторством у Миколаєві»⁶³.

Про захоплення німцями та австро-угорцями українських військових кораблів і торговельних суден та включення їх до складу своїх флотів писав у спогадах гетьман П.Скоропадський:

«У перші ж дні у нас було вирішено, що необхідно, щоб увесь флот був українським [...] німці ж вели щодо флоту політику захоплення і, скажу, захоплення найрішучішого. Із кораблів усе вивозилося, деякі судна уводилися до Босфору, у портах усе цінне вони утилізували. Нарешті, справа дійшла до того, що в Миколаєві було захоплено всі наші кораблебудівні верфі з кораблями, що там будувалися. Між іншим, там було кілька суден невеликого типу, званого “ельпідифор”, німці особливо хотіли ними заволодіти. Я рішуче протестував, і верфі ці нам повернули»⁶⁴.

З травня 1918 р. на посаду головного отамана портів Чорного моря та командувача флоту було призначено колишнього миколаївського градоначальника (за

⁶² Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. – С.54.

⁶³ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.49–50.

⁶⁴ Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918 / Ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – С.261.

Російської імперії) віце-адмірала А.Покровського⁶⁵ (згодом адмірала й морського міністра Української Держави), який усіма можливими засобами намагався захищати флот від зазіхань німців та австро-угорців. У цей час німецьке командування в Миколаєві не зволікало. 14 червня 1918 р. відбулася зустріч капітана 1-го рангу Пфундгеллера, представника німецької суднобудівної компанії «Блом унд Фосс» Еггерса та керуючого миколаївськими суднобудівними заводами Б.Юрєнева, начальників цехів і майстрових, на якій німці заявили про перехід заводів у розпорядження компанії «Блом унд Фосс» та відновлення їх роботи⁶⁶. Еггерс вимагав відомостей про склад адміністрації, службовців, майстрових, про матеріали та все необхідне для запуску заводів. Із цього приводу Б.Юрєнев негайно написав листа в петроградське правління Товариства миколаївських заводів і верфей:

«[...] фірмі Блом і Фосс німецьким урядом доручено приведення в порядок усіх транспортних засобів Чорного моря й усієї території України. Зазначена фірма, за посередництва німецького командування, має повноваження застосувати всі наявні на території України технічні засоби для виконання цього завдання. Для цього виявилось необхідним пустити в дію обидва миколаївських суднобудівних заводи. Німецьке командування мало повне бажання для цієї мети ввійти із цього приводу в угоду з правліннями зазначених заводів і якомога довго й терпляче чекало приїзду в Миколаїв представників правлінь зазначених заводів, наділених достатніми повноваженнями, але оскільки, за наявними в них приватними відомостями, правління навмисно відкладають відсилення таких уповноважених [...], то німецьке командування, з огляду на нагальну необхідність термінового поліпшення транспортних засобів, змушене взяти заводи в повне своє управління».

Б.Юрєнев просив правління терміново надати йому «вичерпні вказівки щодо подальшого способу дій, в іншому випадку мені, у силу обставин, що склалися, доведеться залишити заводи на безконтрольне розпорядження німецької влади та фірми Блом і Фосс»⁶⁷. У відповідь на цей лист член правління Товариства миколаївських заводів і верфей М.Кульман надіслав телеграму, в якій повідомляв, що від німців жодної пропозиції про зустріч не надходило, і їхні заяви були «безумовною брехнею». 29 червня 1918 р. М.Кульман із Петрограда відправив листа міністрові закордонних справ Української Держави Д.Дорошенку з проханням до українського уряду прийняти інтереси товариства «під свої опіку та захист»⁶⁸. Однак уряд устиг зробити це лише стосовно Миколаївського відділення Балтійського суднобудівного заводу, який наказом від 8 липня було відокремлено від петроградського правління й реорганізовано у самостійне підприємство – Миколаївський ремонтний і суднобудівний завод морського відомства «Ремсуд»⁶⁹.

2 червня 1918 р. Німецька імперія офіційно визнала Українську Державу. Після цього гетьманський уряд активізував переговори з приводу суднобудівних

⁶⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2203. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.17.

⁶⁶ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.37–38.

⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.179. – Арк.35–38.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ ДАМО. – Ф.Р-577. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.43–45.

заводів і флоту. У серпні до Берліна вирушила делегація на чолі з прем'єром Ф.Лизогубом, у складі якої були Б.Юренев та М.Кульман⁷⁰. 19 серпня вдалося підписати низку угод із «Блом унд Фосс»⁷¹. Очікувалося, що суднобудівні заводи запустять через 2–3 тижні й до роботи стануть щонайменше 8 тис. робітників⁷². Б.Юренев і М.Кульман в інтерв'ю миколаївським журналістам повідомляли, що Німеччина не збирається розміщувати на заводах військові замовлення, а на переговорах ішлося лише про виготовлення залізничних вагонів, сільськогосподарської техніки та комерційне суднобудування. Утім «найбільшим і головним замовником будуть німці», тож Німеччина обіцяла постачати на заводи сировину й паливо, і відповідно, як головний замовник, надавати фінансування⁷³.

2 листопада 1918 р. представники «Блом унд Фосс» повернулися до Німеччини, а відкриття заводів відкладалося на невизначений строк. Причини цього полягали в тому, що насправді німці планували добудовувати військові кораблі й судна, закладені на миколаївських стапелях ще за Російської імперії, для власних потреб, а український уряд відмовив у цьому і хотів завершити їх будівництво самотужки для вітчизняного флоту⁷⁴. 8 листопада 1918 р. в Одесі військово-морський аташе Німеччини в Україні віце-адмірал А.Гопман передав повідомлення В.Ключковському та іншим представникам українського уряду про повернення всього флоту Україні без будь-яких застережень.

Серйозною проблемою для Миколаєва залишалось забезпечення міста продовольством. Німецьке губернаторство втручалося й у ці питання. 20 травня 1918 р. на чолі з міським головою Х.Матвеевим та за участі представника Міністерства продовольчих справ Б.Парізо де ла Валетта відбулася нарада представників міського самоуправління, Миколаївської контори Державного хлібного бюро, кооперативу «Трудова кошіяка», санітарної й ветеринарної служб, німецького командування. Розглядалося питання про забезпечення міста хлібом і продовольством в умовах виконання Брестського договору. Учасники наради констатували, що відведених хлібним бюро норм борошна (60 тис. пуд. на міс.) для міста недостатньо. Миколаїв, населення якого зросло за рахунок демобілізації та іноземних контингентів до 140 тис., потребував щонайменше 90 тис. Уже тоді йшлося про запровадження карткової системи на хліб і використання запасів із базисних складів⁷⁵.

18 червня 1918 р. на адресу міського голови Х.Матвеева надійшов лист від продовольчого відділу управи про те, що норми Державного хлібного бюро дозволяють забезпечувати кожному містянину лише 0,8 фунта (320 г) печеного хліба⁷⁶. Того ж дня газета «Путь социал-демократа» писала, що незважаючи на заходи продвідділу, біля хлібних крамниць утворилися величезні черги голодних жінок і дітей⁷⁷. 22 червня завідувач продовольчим відділом О.Ясинський доповів в управі, що бюро взяло на себе

⁷⁰ Левченко Л. Маловідомий факт берлінських переговорів 1918 р. в справі повернення Чорноморського флоту Україні. – С.28–31.

⁷¹ Левченко Л. Проблема Чорноморського флоту і суднобудівних заводів у роки Української революції: Миколаївські візії. – С.84–104.

⁷² Трудовая газета. – 1918. – 19 августа. – №2673.

⁷³ Путь социал-демократа. – 1918. – 8 сентября. – №77; Там же. – 4 сентября (н. ст.) [таку дату зазначено в газеті, імовірно 14]. – №78.

⁷⁴ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.284. – Арк.51, 58–63, 88.

⁷⁵ Там само. – Спр.166. – Арк.27–32.

⁷⁶ Там само. – Арк.56.

⁷⁷ Там само. – Спр.284. – Арк.40.

не лише розподіл хліба, а й вироблення борошна на млинах, якість якого значно погіршилася, тож хліб із такого борошна випікався неякісний. О.Ясинський заявив про неспроможність перевірити, чи таке борошно видало бюро, а чи пекарі зловживали й використовували злежале замість відпущеного добротного. Пропонувалося жорстко закріпити населення за пекарнями, а в тих районах міста, де пекарень не було, згідно з санітарними нормами обладнати пункти продажу хліба. Це був перший крок до запровадження карткової системи⁷⁸. Тривожні чутки про нестачу хліба спричинили ситуацію, за якої частина населення намагалася забезпечити себе про запас, натомість іншим узагалі нічого не залишалось. У черговій доповіді О.Ясинський чітко висловився за запровадження карткової системи⁷⁹. 11 липня міська влада прийняла рішення про заборону випічки білого хліба⁸⁰, а з 16 липня в Миколаєві запрацювала жорстка карткова система розподілу печеного хліба населенню⁸¹.

Німецьке губернаторство розподіл хліба за картками взяло під свій контроль. Проте цього разу воно діяло руками місцевої української влади, спонукаючи її до певних кроків. 23 липня 1918 р. отаман Миколаєва полковник В.Черепанов через газету оголосив:

«Цесарсько-німецький губернатор міста Миколаєва повідомив мене, що більшою частиною хлібопеків міста Миколаєва не виконуються існуючі розпорядження про розділ хліба між населенням і що декотри пекарі продають хліб без перепон особам, які не мали хлібних карток, мушу оповістити всіх хлібопеків міста, що за яке-б не було порушення зазначеного розпорядження вони будуть гостро наказані, включно до закриття підприємств. Хліб повинен продаватися тільки по карткам і в показаній в їх кількості»⁸².

Після запровадження карток німецький губернатор Ю. фон Гільгаузен заявив, що хлібна криза в Миколаєві минула й на часі боротьба з незаконною торгівлею державно-контрольованими продуктами. 5 вересня 1918 р. він писав новому міському отаманові Е. де Бонді:

«Хлібний кризис для города минов. Тепер можна прийняти енергічні міри проти тайної торгівлі державно-контрольованих продуктів в городі. Прохаємо Вас ввійти в порозуміння з Державним хлібним бюро. Коли вам буде потрібна допомога губернатора, то вона, як заявлено свого часу пану полковнику Черепанову, в найширшій мірі, у Вашим розпорядженні сього часу [...] торгівля державно-контрольованими продуктами у городі недопустима і запаси, найдені у торговців, повинні бути сконфісковані Державним хлібним бюро. Передо всім, забороняється вільний продаж муки на базарі»⁸³.

Невдовзі борги міста сягнули 17 млн руб.⁸⁴ При цьому дума була змушена фінансувати ремонти у приміщеннях, зайнятих представниками влади⁸⁵ та німецькими

⁷⁸ Там само. – Спр.169. – Арк.26–36.

⁷⁹ Там само. – Спр.166. – Арк.72–73.

⁸⁰ Там само. – Арк.80.

⁸¹ Там само. – Арк.87–89.

⁸² Путь социал-демократа. – 1918. – 25 июля. – №55.

⁸³ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.166. – Арк.125.

⁸⁴ Там само. – Спр.186. – Арк.4–9.

⁸⁵ Там само. – Спр.284. – Арк.148.

військовиками⁸⁶. Для розміщення німецьких установ і солдатів було реквізовано навіть школи⁸⁷. 22 червня 1918 р. німецька портова комендатура Миколаєва вимагала звільнення будівлі художньої школи при музеї Верещагіна для розміщення своєї портової контори⁸⁸, а 12 грудня портовий комендант капітан-лейтенант Клос повідомив про вступ на посаду командира військового порту⁸⁹. 1 серпня управа на вимогу німецької комендатури виділила кошти на ремонт у морських казармах, 178-му польовому лазареті при каторжній тюрмі, у 4-й роті 27-го польового егерського батальйону, у взводі зв'язку, розміщеному в обсерваторії⁹⁰. Озброєні німці навідувалися на міські склади й вилучали продовольство, худобу, паливо⁹¹. Для потреб 212-ї дивізії було забрано 46 голів худоби на суму 14 870 руб., але з управою німецьке командування так і не розрахувалося⁹². Тривали суперечки через спожиті іноземними військами енергоносії. Із міського бюджету сплачувалися рахунки за проживання німецьких офіцерів у готелях. 16 вересня 1918 р. на прохання німецької комендатури управа виділила 2719 руб. для спорудження почесного кладовища німецьких й австро-угорських вояків, котрі загинули в Миколаєві⁹³. При цьому 7 серпня вона відмовила в пільговому проїзді в міському транспорті слухачам курсів української мови⁹⁴, а 24 серпня – у відкритті в Миколаєві середньої школи з українською мовою навчання⁹⁵. Урешті управа запровадила окремий облік витрачених за вимогами німців коштів для того, щоб за змогою в майбутньому одержати їх від українського уряду⁹⁶.

9 листопада 1918 р. німецький військовий контингент у Миколаєві отримав звістку про революцію в Німеччині, Вільгельм II зрікся престолу. Великі сили, відправлені в Україну для боротьби з більшовизмом і реалізації положень «хлібного миру», фактично залишилися без державного керування. Намагаючись утримати ситуацію під контролем, Ю. фон Гільгаузен видав накази про негайну здачу зброї населенням і заборону поширення серед солдатів друкованих відозв. Особи, котрі створювали небезпеку німецьким військам, підлягали покаранню⁹⁷. Імовірно, це були його останні накази як губернатора.

У грудні 1918 – березні 1919 рр. військово-політична ситуація на Миколаївщині була дуже напруженою: у місті з'явився флот Антанти, у регіоні діяли загони отамана Н. Григор'єва, котрий спочатку підтримував Директорію УНР, а потім – більшовиків. Німецьке командування мало узгоджувати свої дії з усіма цими силами.

Антанта хоча і вступила в Україну, але не мала наміру воювати, та й сил для воєнних дій на суходолі не було. Німці ж опинилися в пастці, їм належало зробити вибір: або воювати, або відмовитися й порушити підписане 11 листопада 1918 р. в

⁸⁶ Там само. – Спр.166. – Арк.106; Спр.186. – Арк.12.

⁸⁷ Там само. – Спр.185. – Арк.4.

⁸⁸ Там само. – Спр.284. – Арк.43.

⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф.2313. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.105.

⁹⁰ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.166. – Арк.106.

⁹¹ Там само. – Спр.284. – Арк.111.

⁹² Там само. – Спр.166. – Арк.134.

⁹³ Там само. – Спр.168. – Арк.6–8.

⁹⁴ Там само. – Спр.166. – Арк.107.

⁹⁵ Там само. – Арк.112.

⁹⁶ Там само. – Спр.284. – Арк.111.

⁹⁷ Там само. – Спр.281. – Арк.69.

Комп'єні перемир'я з союзниками. Із цього приводу голова німецької ради військових депутатів у Миколаєві І.Альбрехт звернувся до співвітчизників:

«У цей час представники держав Згоди дотримуються тієї думки, що внутрішнє становище України не допускає подальшої евакуації німецьких військ. [...] Відмова німецьких військ відкинути петлюрівські частини туди, звідки вони прийшли, буде зрозуміла, як порушення перемир'я, тоді німецьким частинам загрожує інтернування в таборах військовополонених. Крім того, на Батьківщину чекають важкі репресії, які поставлять у скрутне становище всю сутність німецького народу»⁹⁸.

11 грудня 1918 р. Ю. фон Гільгаузен оголосив населенню, що війська продовжуватимуть підтримувати порядок у місті до прибуття сил отамана Н.Григор'єва⁹⁹.

Невдовзі стало відомо про результати переговорів німців із повстанцями, що відбулися 9–10 грудня 1918 р. Н.Григор'єву пообіцяли не перешкоджати вступу його до Миколаєва, натомість він мав сприяти евакуації німців додому¹⁰⁰. У газеті «Южное слово» було опубліковано відповідний договір: 1) передача влади в місті від гетьманських установ і посадовців представникам Директорії; 2) Н.Григор'єв гарантує безпеку в порту, громадських місцях, тюрмах, на залізниці, а також недоторканість приватної власності; водночас забезпечення цих гарантій покладається на німецькі війська; 3) обов'язком отамана було придушення більшовицьких виступів у межах Херсонської губернії; 4) Н.Григор'єв обіцяв сприяти евакуації німецьких військ до Німеччини не лише в підконтрольних йому районах, а й на всій території, яка визнавала владу Директорії; 5) у день вступу повстанців у Миколаїв німецькі війська мали відійти на східну околицю міста; 6) антантівський десант підпорядковується німецькому командуванню та нестиме караульну й поліцейську службу¹⁰¹.

Миколаїв для німців був «останнім оплотом» (за В.Фестом), через який німецькі війська, направлені кайзером Вільгельмом II для реалізації «закордонної місії» на Близькому й Середньому Сході, поверталися назад до Німеччини. Саме тут знаходився керівний пункт капітана фон Вольфа, з якого координувався транзит німецьких сил із країн Азії додому. У Миколаїв щоденно прибували війська з Туреччини, Персії (після Месопотамської операції), Палестини. В.Фест зазначав, що ці підрозділи морально й фізично вже були нездатними до воєнних дій, позаяк на вояків сильно вплинули кліматичні умови південних країн. Домовленість із Н.Григор'євим про безперешкодну евакуацію німецьких військ попервах підтримувалася. В.Фест згадував: «Спочатку він тримав слово і передав німецьким військам 400–500 вагонів. 10 грудня поїхав перший потяг. У перші дні вирушали по два щодня»¹⁰².

31 грудня 1918 р. німці п'ятьма ешелонами досягли Долинської. Яка була їхня мета і чи узгодили вони свої дії з Н.Григор'євим невідомо, однак отаман за це пред'явив їм ультиматум, вимагаючи звільнити Миколаїв, Знам'янку та Долинську. При цьому він погрожував: «Ніяких перевізних засобів я їм не даю, якщо за 4 дні вони не очистять тих пунктів, які вони зараз займають, то через

⁹⁸ Там само. – Спр.283. – Арк.34–38.

⁹⁹ Там само. – Арк.78.

¹⁰⁰ Там само. – Спр.283. – Арк.46–49.

¹⁰¹ Там само. – Спр.284. – Арк.90–92.

¹⁰² Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. – С.30–32.

4 дні буду їх бити»¹⁰³. Він також надіслав телеграму Миколаївській раді об'єднаних українських організацій, комісарові Миколаєва С.Юріцину й командирові 17-го Олександрійського полку В'язовському: «Від усіх вас не отримую ніяких відомостей. Значить, все сидите і ні чорта не робите. Мене вкрай дивує ваша бездіяльність. Я стою на позиціях проти Миколаєва, скоро почну наступати. Наказую всім бити німців, чого дивиться на них»¹⁰⁴. Відтак домовленості порушилися й В.Фест із цього приводу нарікав: «Миколаїв втратив роль безпечної відправної точки та останнього транспортного сполучення з берегів Чорного моря на Батьківщину»¹⁰⁵. Німецьке командування вживало оборонних заходів, навіть поновило комендантську годину. Дума заявила протест німцям, в якому вказала на неправочинність колишнього губернатора віддавати накази, що обмежували свободи містян¹⁰⁶. Ба більше, розподіл хліба між німцями й миколаївцями відтепер здійснювався на рівних умовах¹⁰⁷.

Таким чином, розглянутий матеріал свідчить, що німці для досягнення своєї мети, яка в Миколаєві та окозрі була ширшою, ніж у цілому по Україні, та полягала не лише в отриманні збіжжя, продовольства, сировини, а й в оволодінні суднобудівними заводами та евакуації німецьких військ з Азії, створили власні органи влади: спершу комендатуру, а пізніше – губернатуру (також і портову комендатуру). Ці інституції тримали під контролем населення та місцеві органи державної влади й самоуправління. Після березневого антинімецького повстання 1918 р. «нетиповий» окупаційний режим у Миколаєві ледве не перетворився на справжню окупацію. Однак поки що немає підстав уважати, що «імператорсько-німецький губернатор» здійснював повсякденне керівництво містом з округою. Його втручання мало точковий, хоча і принциповий характер. На нашу думку, теза про те, що встановлення влади гетьмана П.Скоропадського, який зобов'язувався дотримуватися брестських і наступних угод попереднього уряду, дозволило зняти домагання німецьких військових запровадити в Україні пряме правління у формі німецького генерал-губернаторства¹⁰⁸, тепер залишається актуальною лише для загальнодержавного рівня, а концепція «нетипової окупації» Р.Пирога завдяки миколаївським дослідженням поповнюється ще одним суттєвим аспектом – наявністю німецьких військово-цивільних органів влади, повноваження яких поширювалися на різноманітні сфери економічного, політичного та громадського життя.

Для подальшого студювання взаємин німецького військового командування з українським цивільним населенням на регіональному рівні, у тому числі в Миколаєві, необхідний аналіз документів держархівів інших областей нашої країни, а також німецьких матеріалів, особливо дипломатичних інституцій, військових частин і з'єднань. Із перспективи миколаївських досліджень найбільшим успіхом було б віднайти рештки діловодства 212-ї Саксонської піхотної дивізії часів її перебування на півдні України.

¹⁰³ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.173. – Арк.101.

¹⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф.2313. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.21.

¹⁰⁵ Фест В. Николаев – последний форпост немецких войск на Чёрном море. – С.32.

¹⁰⁶ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.286. – Арк.7–8.

¹⁰⁷ Там само. – Спр.287. – Арк.6.

¹⁰⁸ Пирог Р. Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація 1918 р. – С.22.

REFERENCES

1. Dornik, V., Lib, P. (Comps). (2015). *Voieni operatsii. Ukraina mizh samovyznachenniam ta okupatsiieiu: 1917–1922 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
2. Fest, V. (2016). *Nikolaev – poslednij forpost nemetskich vojsk na Chernom more.* Nikolaev. [in Russian].
3. Levchenko, L. (2017). Problema Chornomorskoho flotu i sudnobudivnykh zavodiv u roky Ukrainsoi revoliutsii: mykolaivski vizii. *Istorychnyi arkhiv*, 18, 84–104. [in Ukrainian].
4. Levchenko, L. (Comp.). (2019). *Mykolaivshchyna u vyri revoliutsiinykh podii: berezen 1917 r. – kviten 1918 r.: Dokumenty ta materialy.* Mykolaiv. [in Ukrainian].
5. Levchenko, L. (Ed.). (2017). *Mykolaivshchyna: narysy istorii revoliutsii 1917–1921 rr.* Mykolaiv. [in Ukrainian].
6. Kotliar, Yu., Levchenko, L. (2019). Regionalnyi zris ukrainsoi revoliutsii 1917–1921 rr.: Mykolaivshchyna. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 122–146. [in Ukrainian].
7. Pyrih, R. (2018). *Vidnosyny Ukrainy i Tsentralnykh derzhav: netypova okupatsiia 1918 r.* Kyiv. [in Ukrainian].
8. Shchukin, V. (2019). Povstannia u Mykolaievi v berezni 1918 r. *Mykolaivshchyna u vyri revoliutsiinykh podii: berezen 1917 r. – kviten 1918 r.: Dokumenty ta materialy*, 70–115. Mykolaiv. [in Ukrainian].

Larysa Levchenko

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Director of State Archives of Mykolaiv Region
(Mykolaiv, Ukraine), loralewch@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9097-7373>

German Governorship Mykolaiv in 1918: To the Problem Statement

Abstract. The purpose of the article is the problem statement of relationship between the German military authorities and the Ukrainian civilian population at the regional level in 1918. Taking into account the political, strategic, economic significance of Mykolaiv and its neighborhood during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, namely this area was chosen for the study. The author adhered to the general scientific principles of historicism, objectivity, systemacy and complexity. **Methods** of historical research as well as archival heuristic and source studies were used. **The scientific novelty** is that for the first time the regional aspect of the relationship between the German military authorities and the Ukrainian civilian population in the format of institutional research is covered. The characteristic of the "atypical occupation" developed by R. Pyrih was completed with a significant feature, namely the presence of German military-civilian authorities. After the German troops entered into Mykolaiv in March 1918, the German commandant's office, whose task was to cooperate with local authorities with the aim of supplying of the German troops, was founded. At the beginning of May 1918, the direct military-civil governance in the form of the German governorship Mykolaiv was established. The reason for it was the Germans were eager to control the Mykolaiv shipyards and the Black Sea Navy. The governor had powers over the civilian population, municipal bodies, industrial enterprises, ports, labor relations, food business etc. The governor's office had to deal with the evacuation of the German troops from Asia. The governor's intervention into city life was mostly dotted, but principled. For further research on the German military authorities in Ukraine included governorship in Mykolaiv it is required to involve the documents from other Ukrainian and German archives.

Keywords: German troops in Ukraine in 1918, German authorities in Ukraine in 1918, German governorship Mykolaiv, Ukrainian Revolution of 1917–1921.